

શ્રીમન્મહાવીરપ્રભુનું આંતર જીવન

માનવ જીવન સુખમાં હોય કે દુઃખમાં, જાગતું હોય કે સુતેલું, બહિરાત્મ અવસ્થામાં હોય કે અંતરાત્મપણામાં, વ્યાપારની ધમાલમાં હોય કે ધાર્મિક શાંતિમય જીવન પસાર કરતું હોય, પરંતુ મહાવીર પરમાત્માનો દિવ્ય જન્મદિવસ વરસોવરસ આવવાનો જ. સૂર્ય ઉગે છે અને અસ્ત થાય છે, ચન્દ્રની કળા વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્ષીણ થાય છે. કાળપ્રવાહ અપ્રતિહતપણે વહેતો જાય છે, તેમ લગભગ ૨૪૫૦ વર્ષો થયાં ચૈત્ર શુકલ ત્રયોદશી વીર જન્મનું નામ સ્મરણ કરાવતી આવે છે, અને આપણા આત્મપ્રદેશોને વિવિધ સ્પર્ધનો પ્રેરે છે. આપણને તેનું ભાન થાય કે ન થાય તો પણ તે પુણ્યતિથિ દરેક વરસે આવવાની ને જવાની; પરંતુ જે મનુષ્યો આ મંગળમય દિવસે તેમના સદ્ગુણો અને સ્વાશ્રયનો વિચાર કરી-યાદ કરી આત્માને ઉન્નતિક્રમમાં મુકવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓએ જ તે પુણ્યતિથિ સાર્થક કરી કહેવાય. જન્મથી માંડીને મુક્તિપર્યંત ઉત્તમ ક્રાંતિના મનુષ્ય તરીકે, વિશાળ ધર્મપ્રવર્તક તરીકે, પ્રાણીસેવાના ઉચ્ચ કર્તવ્યના પાલક તરીકે, દીનજનો ઉપર કષ્ણાવાન્ તરીકે, કર્મ ઉપર તીક્ષ્ણતા અને વૈરાગ્યરસને પોષનાર શાંતતા-એ ઉભય પરસ્પર વિરોધી ભાવોને પોષનાર તરીકે, મહાત્મા વીર પ્રભુનું અસાધારણ જીવન શું તેમને એકદમ નિગ્ધારણ મળી ગયું હતું ? નહિ જ. દરેક આત્માની તેના આસપાસના સંયોગો તથા તેની આત્મભૂમિકાનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ (Stage of evolution) હોય છે. પાશ્ચાત્ય ડાર્વિન જે રીતે ઉત્ક્રાંતિવાદ (Theory of evolution) માને છે, તેથી જુદા જ દૃષ્ટિબિંદુએ જૈનદર્શન માને છે. ડાર્વિન જ્યારે એમ માને છે કે પ્રગતિ પામેલો આત્મા ફરીથી નીચે ઉતરતો જ નથી, ત્યારે જૈનદર્શનમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એક આત્મા અમુક ગુણોની પ્રાપ્તિવડે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ચઢ્યો પરંતુ તે ભૂમિકાને યોગ્ય આત્મ પરિણામ બદલાઈ જતાં તે ભૂમિકાથી ઉતરીને અધઃપતન પામે છે; પરંતુ તે સાથે એ પણ છે કે-તે ભૂમિકાના સંસ્કારો વહેલા મોડા

તેના પરિપાકકાળે એકદમ ઉગી નીકળે છે અને આખરે તેને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર લાવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઇ આપણે મહાત્મા વીર પ્રભુના પ્રસ્થાન બિન્દુ-Starting point તરફ વિચાર કરતાં, તેમના પ્રસ્તુત ભવથી સત્તાવીશ ભવ પહેલાં તેમણે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરી વિશિષ્ટ પ્રકારનો આત્મવિકાસ અનુભવ્યો. આ સમ્યક્ત્વ ગુણ જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી કોઇપણ પ્રાણીની જન્મ સંખ્યા ગણવા લાયક થતી નથી. સમ્યક્ત્વ થયા પછી પ્રાણી મુક્તિની મર્યાદા-વાળા વર્તુળમાં પ્રવેશ કરે છે.

જેમ બુદ્ધનું જીવન પ્રથમના જન્મોમાં સત્ય, અહિંસા વગેરે દશ પારમિતાના અભ્યાસના ફળરૂપ હતું, તેમ જ શ્રી મહાવીરનું પરમાત્મા તરીકેનું જીવન સત્તાવીશ ભવોમાં જિનભક્તિ, તપશ્ચરણ, દયા અને પંચ-મહાવ્રતોના પાલનના પરિણામરૂપ હતું. તેથી જ શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકે માવિત માવો મહેશ્વનેકેષુ-એ વિશેષણથી તેમને સંબોધ્યા છે. રાજકુમાર નંદના ભવમાં રાજ્યલક્ષ્મીનો ઈચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરી ઉગ્ર તપ કરી તીર્થ કરપદ પ્રાપ્તિ માટે શુભ કર્મદળ એકઠું કર્યું; એ રીતે દ્રવ્ય અને ભાવથી વિકાસમાં વૃદ્ધિ પામતાં, દેવ તથા મનુષ્ય ગતિના સુખો અનુભવતાં તેમ જ તેથી અલિપ્ત રહી આત્માનો ઉત્ક્રાંતિ ક્રમ સાધતાં, છેવટે વીર પ્રભુના ભવ સુધી પહોંચ્યાં.

અંતરંગ લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ થયેલા શ્રી મહાવીરના આત્માએ નંદન રાજકુમારના જન્મમાં ‘સવિ જીવ કર્મ શાસનરસી’ એ ભાવનાને સર્વાંગે પોષણ આપ્યું હતું અને એજ ભાવનાના બળથી પ્રચંડ પુણ્યના મહાસાગરરૂપ તીર્થ કર નામકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું હતું. આ ભાવના-બીજનો વૃક્ષરૂપે પ્રાદુર્ભાવ તેમના તીર્થ કરના ભવમાં થયો. જન્મથી જ આ ભાવનાનો સંયોગ આત્મા સાથે એવો અવિચળ હતો અને એવા વિચારોનો ઉદ્ભવ કરાવતો હતો કે ક્યારે સંયમ ગ્રહી, ક્યારે ઉપસર્ગોને સહન કરી, જગતના સર્વ પ્રાણીઓનો સંસાર દાવાનળના તાપમાંથી ઉદ્ધાર કરી-શાંતિ આપી સન્માર્ગમાં સ્થિર કર્મ! જ્યારે મનુષ્યના

વિચારે નિર્દોષ હોય છે, તેની પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઓના સમાગમમાં દરેક રીતે આવી સ્વાર્થરહિતપણે તેમના હિતમાં જ લય પામતી હોય છે, અને તેના હૃદયબળમાં અપૂર્વ ઓજસનો સંગ્રહ થયેલો હોય છે, ત્યારે આ ત્રિપુટીના ઐક્યમાંથી અવશ્ય એના હિતકારી વિચારોનું આચારરૂપે-સ્થૂળ સ્વરૂપે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને એ ફળનો આસ્વાદ લેવા પોતે ભાવ્યશાળી અને છે. તેવી જ રીતે શ્રી **વીરપરમાત્મા**એ જગતના પ્રાણીઓ ઉપર અપૂર્વ ઉપકાર કરી એ ફળપ્રાપ્તિથી થતો આનંદ અનુભવ્યો હતો. રંકથી રાય પર્યાંત, કીટથી મનુષ્ય પર્યાંત, અને એકંદ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યાંત-એ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની બુદ્ધિ ઉદ્ભવવા-એ માનવ જન્મનું સરલ રહસ્ય નથી; કિંતુ એ રહસ્ય શ્રમપ્રાપ્ય હોવાથી, વિરલ મનુષ્યો તે પ્રાપ્ત કરે છે. ચર્મદંડિના વિષયને અગોચર એવી જ્ઞાનદ્રષ્ટિ તત્ત્વ સ્વરૂપે-પ્રાપ્ત થવાથી પોતે સંસારના સર્વ પ્રાણીઓને ભયંકર દુઃખના કારાગારમાં સમડેલા જોતા હતા, અને તેથી જ તેમનો ઉદ્ધાર એમની કશ્ચુદ્દૃષ્ટિ ધ્વંસીતી હતી. સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની **ભાવના-આદર્શ** વિશાળ પ્રમાણમાં હોઈ શકે, પરંતુ એ ઉદ્ધારની ક્રિયા કાળ સ્વભાવાદિની પરિપક્વતારૂપ પાંચ કારણોને આધીન હોઈ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવના અનુસારે કાર્યસાધક થાય છે, તેથી જ **શ્રી પ્રભુ** તેમની વિશ્વવ્યાપી ભાવનાના પ્રમાણમાં ઉદ્ધારક્રિયા અમુક મર્યાદામાં સફળ કરી શક્યા છે.

વૈરી ઉપર દ્વેષ નહિ કરવો તે કરતાં ઉપકારી ઉપર રાગ નહિ કરવો-એ આપણી દૃષ્ટિએ વિશેષ કઠિન લાગે છે. છતાં ઉભય પ્રસંગોમાં તેઓ સમાનપણે જોતાં. એમની વિવેકદૃષ્ટિ સત્ય જ્ઞાનવડે **વીર્યમતી** બની હતી. જન્મથી જ તેઓ બહિરાત્મભાવની ક્રોધિતામાં રહેલા પ્રાણીઓના વર્તનથી દૂર હતા, એટલે કે તેઓ **અંતરાત્મ દૃષ્ટિવાન** જન્મથી હતા. ખાવું-પીવું, ભોગમાં નિમગ્ન થવું, પૌદ્ગલિક ભોગોથી રાજ થવું, તેમ જ અનિષ્ટ સંયોગથી ખેદ કરવો-વગેરે ક્રિયાઓ આત્મા નથી, કિંતુ દેહધર્મયુક્ત પૌદ્ગલિક ક્રિયા છે. તેમ જ માતા, પિતા, પુત્ર, સ્વજન, કલત્ર, મહેલ, વાડી-વિગેરેનો સંબંધ ક્ષણિક છે, આત્માને

તેની સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માત્ર વ્યવહારથી સ્વત્વનું તેમાં આરોપણ થયેલું છે. એ સત્યને યથાર્થ સમજવાથી તેમની વિવેકદષ્ટિ વિશાળ બની હતી. તે સાથે જ બીજી બાજુએ તેમની માતા-પિતા તરફની અપૂર્વ ભક્તિ, મિત્ર રાજકુમારો સાથે રમવાનો સહયોગી પ્રેમ, વડીલ બંધુ નંદિવર્ધન તરફ આજ્ઞાપાલકપણું-વગેરે તેમના પ્રેમના અનેકવિધ દૃષ્ટાંતો પુરા પાડે છે. આ રીતે પ્રેમ અને વૈરાગ્ય એ ઉભય વૃત્તિઓને એક જ આત્મામાં પોષણ આપવા જેટલી સ્યાદ્વાદદષ્ટિ અથવા અપૂર્વ સામર્થ્ય વિકાસ પામ્યાં હતાં.

આ બધું છતાં તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ-Point of View જગતના સમગ્ર પ્રાણીઓના હિત તરફ ઢળતું હોઈ તેમનો આત્મા વૈરાગ્યથી વાસિત હોતો. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થાદિ ચારે ભાવનાઓ એમના આત્મામાં વ્યાપક બની હતી. પૂર્વજન્મના ગાઢ પરિચિત સંસ્કારોએ એમની ઉદાર ભાવનાને પોષણ આપ્યું હતું. એમનું લક્ષ્ય એવું સચોટ હતું કે સંસારમાં અનેક લાલચો-Temptations સન્મુખ રહીને આકર્ષણ કરતી હોવા છતાં, રાજકુળમાં અસંખ્ય શ્રેષ્ઠ ભોગ સામગ્રીઓ હોવા છતાં, સ્નેહીજનો સંયમ ગ્રહણ કરાવવામાં સ્નેહથી ખેંચાઈ વિઘ્નરૂપ થવા છતાં, અડગપણે વિવેકદષ્ટિને આગળ કરી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ તેમણે વિસ્તારવાળી કરવા માંડી હતી.

સુમેરુ ચલિત કરવા જેટલું વીરપ્રભુમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં ક્ષમા વીરસ્ય મૂષળમ-એ ન્યાયે તેઓ અપ્રતિમ ક્ષમા પ્રાણુાંત ઉપ-સર્ગોમાં પણ રાખી શકતા હતા. દીક્ષા પછી લગભગ છ માસ પર્યંત ઉપસર્ગ કરનાર સંગમદેવે સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળપણે ઉપસર્ગો કર્યા પછી શ્રી પ્રભુ વિચાર કરે છે કે ‘આ બહુલ સંસારી પ્રાણી મારાં નિમિત્તવડે અનેક ભવોમાં દુર્ગતિનો અધિકારી બન્યો છે !’ અને એ વિચારોથી નેત્રમાં કરુણારસના અશ્રુઓ ન્યારે દેખાય છે ત્યારે તેમની ક્ષમાની અવધિ છે અન્ય પ્રસંગે અંડકૌશિક સર્પને ઉપકાર દષ્ટિએ

પ્રતિબોધ પમાડવા, તે ઉત્કટ વિષવાળા સર્પની સન્મુખ વનમાં જાય છે તે વખતે તે સર્પ પૂર્વ જન્મના ક્રોધના સંસ્કારથી વીર પ્રભુને ડસવા તૈયાર થાય છે અને ડસે છે; છતાં પ્રભુના પ્રત્યેક અણુમાં શાંતિ વ્યાપેલી હોવાથી, તે સર્પ પણ ક્રોધરૂપ વિકારને તજી હંમેશને માટે શાંત બની જાય છે.

શ્રી પરમાત્મા પોતે ગ્રહણ કરેલો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરવા અન્ય દર્શનીઓની મિથ્યા માન્યતા ઉપર તિરસ્કાર કે આવેશ ધારણ કરતા નહેતા. તેઓ પોતાની પાસે આવનાર મનુષ્યો પાસે સત્ય હકીકત રજૂ કરી ઊંડા સત્યોને સમજાવી અસત્યનું ભાન કરાવતા હતા. શ્રી ગૌતમ-સ્વામી તમામ વેદોના અંગોના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હતા, તેઓ અભિમાનપૂર્વક પ્રભુ સાથે ચર્ચા કરવા આવ્યા. શ્રી પ્રભુએ તેમને મધુર સ્વરથી બોલાવી તેમના મનમાં રહેલા સંશયોનું વેદવિહિત વચનદ્વારા જ નિરાકરણ કર્યું અને સત્ય સ્થિતિ પોતાની મેળે જ સમજાય તેવો સંયોગ-સાધ્યો-એ હૃદય કેટલું વિસ્તીર્ણ હતું-તે સૂચવવા માટે પુરતું છે આવા પ્રકારની ઉપદેશશૈલીને જ તેમણે વારંવાર ગ્રહણ કરી પોતાનો મંગલ હેતુ સિદ્ધ કર્યો હતો. ‘પર પરિણતિ અદ્રેષપણે ઉવેખતા’-એ વાક્ય જ એમ બતાવે છે કે દોષદૃષ્ટિને એમની પાસે અવકાશ નહોતો. તેઓ અદાર દોષ રહિત હોય ત્રિભુવનમાં દેવાધિદેવ કહેવાયા છતાં અન્ય વ્યક્તિઓને હઠકી માનવા જેટલું તેમનું હૃદયબળ તુચ્છ નહોતું અથવા અભિમાન વૃત્તિનો સદંતર નાશ કરનાર એવા એમને માટે, એવી તુચ્છ વૃત્તિના વિચારનો સંભવ પણ કેમ હોય ! તેથી જ આપણા જેવા પ્રાકૃત પ્રાણીઓથી બોલાઈ જવાય છે કે

“સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદં”

શ્રી વીરનો ઉપદેશ અને તે ઉપદેશનો અક્ષર દેહ-શાસ્ત્રો, દુનિયાને શાંતિમાં પરિણામ કરાવવા અર્થે છે. પ્રાણીઓના વિકારોને શાંત કરી હૃદયને ઉન્નત બનાવી તેઓ આ સંસારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિમાંથી

મુક્ત થઇ આત્મજ્ઞાનરૂપ બળ પ્રાપ્ત કરે, ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં મુંઝાવાનું ભૂતી જઈ સમતા અને શુભ આચરણમાં મગ્ન રહેવાનું શીખે અને સ્વકર્તૃવ્યપરાયણ રહી સ્વાવલંબન (Self reliance)ના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતનું પાલન કરે.

શ્રી મહાવીરના પુણ્ય સંયમે તેમનું બાહ્યજીવન આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપમાં ઘટમાન કયું હતું. તેમની સુવર્ણવર્ણ દેહલતા, વજ્રકપલનારાય સંઘયણ અને સમવસરણુગત ભગ્ય સિંહાસનાદિ સમૃદ્ધિઓ, દેવોની સતત હાજરી અને સેવા, વગેરેએ જગતને આશ્ચર્યમુગ્ધ કયું હતું. જે કે પોતે તો આટલી બધી બાહ્ય સમૃદ્ધિ વચ્ચે રહેવા છતાં જલ પ્રકંજની પેઠે ન્યારા હતા. એમનું વિશાળ જ્ઞાનદ્રષ્ટિમય જીવન હતું. આ રીતે આંતરજીવનની સમૃદ્ધિઓનો એક સમયાવચ્છેદ ભોગવટો કરનાર પરમાત્મા તરીકે આ પૃથ્વીપીઠ ઉપર તેમનું અવતાર કૃત્ય હતું.

એમની દેશના સાંભળતાં કોંધી મનુષ્યોનો ક્રોધ વિલય પામે છે. ગર્વિષ્ટ મનુષ્યોનું માન ગળી જાય છે. કપટી મનુષ્યોની વક્તા ટળી જાય છે અને લોભ અદૃશ્ય થઇ સંતોષ પ્રકટે છે. કર્મના આવેગ તરફ તીક્ષ્ણતા અને સંગમદેવ તરફ કુરુણા—એ ઉભય પરસ્પર વિરોધી ભાવોને ગંભીરતાથી સાચવનાર શ્રી મહાવીરે આર્યજનતા વૈદિકકાળમાં યજ્ઞ યાગાદિદ્વારા પશુઓની હિંસામાં જે અનુરક્ત હતી તેને અહિંસા પરમો ધર્મ નો ઉચ્ચ સિદ્ધાંત સમજાવી સૂતદયા તરફ વાળી. આત્મપરાયણ કરી ભોગ અને ત્યાગ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને યોગીપણું, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, જ્ઞાન અને ક્રિયા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય, એ તમામ દ્વંદ્વોનાં સ્થાનો ભવિષ્યના સમાજને માટે નક્કી કર્યાં. લોકમાન્ય તિલકે પણ વૈદિક ધર્મ ઉપર ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ની સચોટ અસર કરનાર તરીકે શ્રી મહાવીરને જીવંદ અવાજે કબુલ કરેલા છે.

જગતના મનુષ્યો તરફ વિશાળ દ્રષ્ટિબિંદુ—Comprehensive sight Fulness વાળા વિરાટ સ્વરૂપ પરમાત્મા મહાવીરની માત્ર ઝાંખી

આપણે કરી શકીએ. તેમણે માત્ર શરીર ઉપર નહિ, પ્રજ્ઞ ઉપર નહિ મન ઉપર નહિ, તેમજ હૃદય ઉપર નહિ, પરંતુ આત્મા ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું અને ‘જિનવરમાં સઘળાં દર્શન છે’ એ વચ્ચેના દ્વારા સર્વાંગે વિશાળ દાર્શનિક જીવન જીવ્યા હતા. એમનું જીવન આ જમાનાના પ્રાણીઓને લાલકારક થાય તે ખાતર વિવિધ દૃષ્ટિગિંદુઓથી ‘બુદ્ધલીલા સાર સંગ્રહ’ જેવા પુસ્તકની શૈલિ અનુસારે સાક્ષરો તરફથી લખાય, તો આર્યજનતાને પરમાત્મા મહાવીરના સર્વગ્રાહી જીવનની સમજ પડે, તેમજ પરમાત્મા મહાવીર માત્ર સંસારની અસારતા રૂપ વૈરાગ્યમય જીવન જ જીવ્યા હતા એવો એકાંત આક્ષેપ કરનાર મનુષ્યોને ખ્યાલ આવે કે ‘તેમનું જીવન અનેક દૃષ્ટિગિંદુઓથી પરિપૂર્ણ મહાસાગર જેવું હતું, જેથી પૌર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય મનુષ્યો તેમના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોવડે આત્મશ્રેય સાધી શકે.

આ. પ્ર. વિ. સં. ૧૯૮૧

